

директор наукової бібліотеки
ім. М. Максимовича Черкаського
національного університету
ім. Б. Хмельницького

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

У статті на основі літературних джерел аналізується відображення образу Б. Хмельницького в українській усній народній творчості. Зроблено висновок про те, що при домінуванні позитивних характеристик особи гетьмана та його діяльності, у фольклорних творах зустрічаються й негативні оцінки.

Ключові слова: Б. Хмельницький, Хмельниччина, усна народна творчість, фольклор, переказ, легенда, народна дума, історична пісня, прислів'я, приказка.

Постановка проблеми

Харизматична постать видатного українського державотворця Богдана Хмельницького завжди й до сьогодні була в центрі уваги істориків, літераторів, діячів мистецтва різних поколінь. Видатному українцю та його часу присвячено тисячі наукових, літературних та мистецьких творів найрізноманітніших жанрів і форматів. Поряд з цим як справді народний герой, Хмельницький став одним із основних персонажів української усної традиції, активне творення й побутування якої стало прикметною національною рисою. Його фольклорний образ відобразив народне ставлення як до особистості гетьмана, так і до подій доби, що дістала його ім'я. Вивчення особливостей цього творчого феномену українського народу, а надто вказаного тематичного фольклорного циклу має справді неперехідну актуальність і невичерпний гносеологічний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема відображення образу Хмельницького в усній народній традиції привертала увагу багатьох дослідників, а її вивчення має значну тяглість у часі. З вагомими на це підставами можна стверджувати те, що започаткував цю історіографічну традицію великий вчений-енциклопедист М. О. Максимович своїм унікальним виданням «Українські пісні» [1]. Звернувся до аналізу цієї тематичної ніші в контексті життєпису гетьмана й історик М. Костомаров [2]. Історичні пісні доби Хмельниччини глибоко й усебічно вивчали видатні вчені В. Антонович та М. Драгоманов [3]. Не оминув своєю увагою пісенний фольклор відповідного тематичного розмаю й геніальний письменник І. Франко [4]. Проблему відображення Хмельниччини в українських народних піснях та думках вивчав Ф. Колесса [5]. Окремо слід виділити праці науковців радянської доби, зокрема, монографію письменника Л. Гомона [6] та статті В. Хоменка [7], М. Нечителюка [8], С. Зінчука [9], В. Тищенка [10] та ін. У питаннях аналізу відповідної усної традиції тут чітко простежується ідеологічний відбиток того часу з домінуванням ідеї безапеляційного схвалення «возз'єднання» України з Росією та прославлення гетьмана за цей «мудрий» політичний крок. Перегляд таких концептуальних підходів припадає вже на пострадянський та сучасний період. Зокрема, заслуговують на увагу праці В. Шевчука [11], В. Поліщука [12], М. Набок [15], Ю. Волинець та ін., які містять об'єктивний погляд на вказану проблему. Утім попри наявність чималої кількості праць, присвячених фольклорному образу гетьмана, все ж для сьогоденних дослідників в цій царині залишається ще значне евристичне поле.

Мета. Метою запропонованої розвідки є на основі літературних джерел проаналізувати особливості фольклорного трактування образу Б. Хмельницького та його доби в різних жанрах усної народної творчості. Саме твори такого ґатунку поряд з книгами давньої літератури відповідної тематики й стали основою подачі образу гетьмана в усьому пізнішому українському (й не тільки) письменстві й науці. При цьому слід враховувати

очевидний феномен «замовного» творення героїко-епічних творів чи їх тенденційного коригування задля зображення образу Б. Хмельницького в певному історіософському, здебільшого промосковському вимірі.

Виклад основного матеріалу

Чільне місце в жанровому різноманітті фольклорних творів про гетьмана займають перекази й легенди, аналізові яких присвячено порівняно небагато розвідок. Підкреслимо, що хоча ці два жанри є досить близькими за родовою ознакою, все ж перекази як усні народні оповідання про історичні події про історичні події, особи й місцевості, менш фантастичні, як легенди, на порядок більше оперті на реальні факти і, як правило, позбавлені повчально-моралізаторських мотивів [15, 292].

У переказах зустрічаємо народні версії про генеалогію гетьмана, походження його імені, ранні роки життя. Цьому присвячені перекази «Знайда» [16, 111], «Звідки пішло прізвище й ім'я Б. Хмельницького?», «Чому в Хмельницького двоє імен було?» [17, 330–331], «Про Б. Хмельницького» [18, 432].

Практично в кожному з названих переказів подибуємо образ «хмелю» (саме під таким йменням і постає гетьман у творах фольклору. Так, у оповіді «Знайда» стверджується, що буцімто маленького хлопчика знайшли дід і баба в густому-прегустому хмелі й з цієї причини дали йому прізвисько Хмельницький. Не довго розміркували й щодо ім'я: раз їм Бог послав цю дитину, то й бути їй Богданом [2, 90]. За змістом цього ж переказу батьком Богдана був козацький сотник, а мати – вродлива донька-одиначка бідного чоловіка [16, 111]. Є й більш екзотична версія, подана за змістом переказу «Ранні літа Богдана», з якої випливає, що батьком Хмельницького начебто був владний і жорстокий пан, а матір'ю – служниця-сирота, котру він зганьбив і вигнав з дитиною [17, 330]. Найближчим до загальноприйнятої думки про походження гетьмана є та, яка подана в переказі «Чому в Хмельницького двоє імен було?», згідно з якою батько був шляхтичем, а мати – простою козачкою [17, 331].

У своїх переказах народ говорить про гетьмана з великою шанобою, усіляко підкреслюючи його кращі риси патріота й народного лідера, полководця: «Дуже мудрий був Богдан Хмельницький, бувало, що не тільки силою, а й мудрістю несподіваною для ворога перемагає»; «Б. Хмельницький був за рідного батька козакам. Дуже його козаки любили». Згадують перекази й про велику фортецю, яку збудував Богдан, під якою було багато льохів (підземних ходів), якими козаки під час оточення непомітно виходили в степ і вже звідти нападали на ворога [2, 90]. Про військову доблесть Богдана, завдяки якій «запорозький гетьман врятував честь свою і свого війська» йдеться в оповідці «Герць Хмельницького». Про гетьманову перемогу під Зборовим розповідається в оповідці «Як Хмельницький став лірником?» [18, 257–258]. Кращі чесноти гетьмана підкреслюються і в низці переказів, які зібрав М. Возняк, наприклад: «Байка Б. Хмельницького», «Переказ із Брідщини», «Хмельницький у Запорозькій Січі» та ін. [19, 23–24; 75–78]. Водночас народні автори дорікають за його надмірну доброту до ворогів: під Корсунем він помилув Потоцького й відпустив з миром, а той під Берестечком «віддячився... батькові Богдану за його доброту. Шляхетська пся кров не мала ні краплі людськості» (переказ «Як Потоцький попав у полон») [20, 166–167].

Зустрічаються й перекази, присвячені особистому життю Хмельницького, а подані в них факти носять доволі суперечливий характер. Як правило, в них не називається ім'я другої дружини Богдана, її народ зневажливо називає «полькою» або ж «полячкою». У кожному з таких переказів говориться про смерть шляхтянки через зраду гетьману фізичну чи духовну. Про трагічну долю одного з синів гетьмана оповідається в переказі «Про середульшого сина Богдана Хмельницького» [17, 331].

Стосовно обставин смерті Хмельницького, то в народному епосі висловлено навіть таке припущення, що вона настала з причини отруєння гетьмана московськими боярами («Смерть Б. Хмельницького та його синів») [17, 332]. Смерть гетьмана подається як всенародне горе: «А як помер Богдан, то козаки обливалися сльозами» [2, 90]. За

народною версією поховали його в стіні церкви-фортеці, а вже пізніше, аби не допустити наруги над останками з боку поляків Хмельницького було перепоховано в стіну Михайлівської церкви («Про смерть Богдана Хмельницького») [18, 260].

Щодо легенд, то вони стосуються переважно якихось скарбів гетьмана (напр., «Суботівські скарби», «Скарби Б. Хмельницького», «Таємниця Степової Балки») [16, 112–113]. Вони відзначаються значним рівнем фантастичності.

Гетьман Б. Хмельницький оспіваний і в багатьох народних думах. Це жанр суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музиканти – кобзарі, бандуристи, рідше – лірники [15, 88]. Однією із найпопулярніших стала «Дума про Хмельницького й Барабаша», де протиставляються два діаметрально протилежних образи: патріота-державотворця і зрадника українського народу. При цьому зацентровано увагу на релігійному чиннику як головній причині війни з поляками: «Віри своєї християнської на поталу в вічний час не подавайте» [21, 34–35]. Дума «Перемога Корсунська» присвячена переможній баталії гетьмана під Корсунем, а чільною темою думи «Повстання проти польських панів» стала трагедія біля Берестечка [21, 38].

Цікаво, що тоді як до Берестецької битви змалювання постаті Хмельницького було чітко позитивним, то після неї в народних думах з'явилися мотиви недовіри до гетьмана і навіть прямого осуду його дій. Зокрема, зустрічаємо таке: «Ой, чи добре пан Хмельницький починав, / Як із берестецького року / Всіх ляхів-панів на Україну / На чотири місяці висилав?» [21, 49] чи «Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починав, / Що з ляхами, мостивими панами у Білій Церкві замирив?» [21, 51].

Потужний пласт українського фольклору, в якому інтерпретується образ Хмельницького, представлено в історичних піснях, які є ліро-епічними, фольклорними творами про конкретні історичні події, процеси та особистості [15, 170]. Для них притаманне зображення подій у романтичному ореолі з очевидною гіперболізацією особистісних якостей героя. Принагідно зазначимо, що дефініція «історичні пісні» з'явилася лише в другій половині XIX ст.

У багатьох історичних піснях знову подибуємо образ Хмелю з очевидною глорифікацією образу гетьмана. Народною любов'ю до батька проникнута пісня «Чи не той то хміль»: «Чи не той то хміль, / що коло тичин в'ється. / Ой, той то Хмельницький, / що з ляхами б'ється» [22, 120]. А ось пісня-звернення до гетьмана від буковинців «Ой, Богдане, Богданочку, / звільнив ти Україну, / то не забудь же Богдане / нашу Буковину... / Попроси ще на підмогу / Ти російських братів / Та прожени з України / Тих польських магнатів» [23, 242]. У історичних піснях відобразилося більшість битв доби Хмельниччини: під Жовтими Водами («Не дивуйтесь, добрі люди») [23, 120], Корсунем («Засвистали козаченьки»), Жванцем («Ой з города Немирова») [23, 236–237], Збаражем («Ой що то за хижка»), Берестечком («Висипали козаченьки з високої гори»). В останній подана їдка іронія на адресу гетьмана: «Що я з вами, вражі ляхи не по правді бився: / Як припустив коня вороного – міст мені вломився» [23, 232].

На загал в окремих піснях простежується й негативне сприйняття образу Хмельницького, звучать народні докори за його дії. Такі твори виділяли, зокрема у своєму збірнику В. Антонович та М. Драгоманов. Привертає увагу пісня «Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир», в якій прямо говориться про невинуваті надії народу, тяжкі наслідки політичних прорахунків гетьмана. А наприкінці звучить і прокляття на адресу Богдана: «Бодай того Хмельницького / Первая куля не минула, / А другая устрелила, у серденько уцелила» [3, 116].

Щодо пісенного відображення такої ідеологічно дражливої, а нині й особливо контроверсійної події як Переяславська рада, то тут рельєфно виділяються дві групи пісень: схвалення цього рішення Хмельницького і його засудження. На переконання авторів пісень «Ой Богдане, батьку Хмелю», «Ой послав Бог Богдана» гетьман здійснив народну мрію, об'єднавши українців з православним народом: «Україна й Московщина – /

Православна віра, Один батько, одна мати / Всіх нас породила» [23, 241]; «Ой спасибі, Хмелю, / За твою пораду, / Що з'єднав ти нас з Москвою, / З рідними братами» [21, 87].

У народній пісні «А вже років двісті» Хмельницький постає як головний винуватець російського поневолення України як наслідок Переяславської ради: «Ой пане Богдане, нерозумний сину! / Занапастив ти Польщу, / Ще й нашу Вкраїну... / Гей, гей занапастив, зруйнував, / Бо в голові розуму мало мав» [18, 174].

Досить рідко ім'я Б. Хмельницького зустрічається в таких жанрах усної народної творчості, як прислів'я, приказки й приповідки. Назвемо кілька найбільш характерних: «За старого Хмеля, як людей була жменя», «Висипався хміль із міха і наробив панам лиха», «Од Богдана до Івана не було гетьмана» [14, 166] та ін. У них превалює позитивне народне ставлення до гетьмана.

Висновки

Підсумовуючи викладений фактичний матеріал, акцентуємо увагу на тому, що образ гетьмана Б. Хмельницького став доволі популярним у різних жанрах народної творчості українців. При домінуванні позитивних характеристик особи гетьмана та його діяльності, у народних творах зустрічаються й негативні оцінки. Народні твори про українського гетьмана є важливою складовою частиною тематичного циклу, яким став козацький фольклор. Ці унікальні духовні надбання українського народу акумулювали всю багатобарвність зображувально-виражальних засобів фольклору і наділені значним виховним потенціалом. Обмежений формат розвідки не дозволив достатньо детально й глибоко розкрити проблему, яка потребує подальшої історіографічної та літературознавчої розробки.

Література

1. Українські пісні, видані М. Максимовичем. – К. : АН УРСР, 1962. – 343 с.
2. Костомаров М. Богдан Хмельницький / М. Костомаров. – К. : Веселка, 1992. – 93 с.
3. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл Антоновича и М. Драгоманова. – К. : 1875. – Т. 2. – Вып. 1. Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком. – 126 с.
4. Франко І. Студії над українськими народними піснями: Хмельниччина (думи, пісні та вірші) // І. Франко Зібрання творів : у 50 т. – К., 1986. – Т. 43. – С. 5–193.
5. Колесса Ф. М. Українські народні думи / Ф. М. Колеса. – Л. : Просвіта, 1920. – 120 с.
6. Гомін Л. Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній творчості / Л. Гомін. – К. : Рад. школа, 1960. – 190 с.
7. Хоменко В. Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній поетичній творчості / В. Хоменко // Література в школі. – 1953. – № 6 – С. 19–26.
8. Нечиталюк М. Образ Хмельницького в украинском народном творчестве / М. Нечиталюк // Советская Украина. – 1954. – Кн. 1. – С. 172–177.
9. Пінчук С. Образ Б. Хмельницького в народній творчості / С. Пінчук // Жовтень. – 1957. – № 8. – С. 142–152.
10. Тищенко В. Фольклор про визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького / В. Тищенко // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 1. – С. 18–23.
11. Шевчук В. «Вітчизни сином був...» / В. Шевчук // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 69–81.
12. Поліщук В. Слава не вмере, не поляже... / В. Поліщук. – Черкаси : Сіач. – 76 с.
13. Набок М. Штрихи до характеристики світогляду українських народних дум / М. Набок // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 18–23.
14. Волинець Ю. Фольклорний образ Богдана Хмельницького і його рецепція в критичній літературі / Ю. Волинець // Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 138. – С. 157–167.
15. Українська фольклористика : словник-довідник / уклад. і ред. М. Чернопикий. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.
16. Савур-могила. (Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни). – К. : Дніпро, 1990. – 261 с.
17. Українська народна енциклопедія. – Л. : Червона калина, 1996. – 648 с.
18. Героїчний епос українського народу : хрестоматія / упоряд. : О. М. Таланчук, Ф. С. Кислий – К. : Либідь, 1993. – 432 с.
19. Українські перекази / М. Возняк. – Краків-Л. : Україн. в-во, 1944. – 120 с. : іл.
20. Свшан-зілля. Легенди та перекази Поділля / упоряд. П. Медведик. – Л. : Червона калина, 1992. – 288 с.
21. Думи та пісні про Б. Хмельницького. – К. : Муз. Україна, 1970. – 132 с.
22. Українські народні думи та історичні пісні – К. : Веселка, 1990. – 239 с.
23. Історичні пісні / упоряд. : І. П. Березовський, М. С. Родина, В. Г. Хоменко. – К. : АН УРСР. – 1067 с.

References

1. *Ukrainski pisni, vidani M. Maksimovichem* (1962). Kyiv: AN URSS (in Ukr.)
2. Kostomarov, M. (1962). *Bogdan Hmelnytskyi*. Kyiv: Veselka (in Ukr.)
3. *Istoricheskie pesni malorusskogo naroda s ob'yasneniyami W. Antonovicha i M. Dragomanova*. (1975). Kyiv, 2, 1. Pesni o borbe s Polyakami pri Bogdane Hmelnytskom (in Russ.)
4. Franko, I. (1986). Studii nad ukrainskimi narodnimi pisnyami: Hmelnychchina (dumi, pisni ta virshi). Zibrannya tvoriv :u 50 t. Kyiv, 43, 5-193 (in Ukr.)
5. Kolesa, F. M. (1920). *Ukrayinski narodni dumi*. L.: Prosvita (in Ukr.)
6. Gomin, L. (1960). Vizvolna viyna 1648–1654 rr. u narodniy tvorchosti. Kyiv: Rad. shkola (in Ukr.)
7. Homenko, V. (1953). Vizvolna viyna 1648–1654 rr. u narodniy poetichniy tvorchosti. *Literatura v shkoli*, 6, 19-26 (in Ukr.)
8. Nechitalyuk, M. (1954). Obraz Hmelnytskogo v ukrainskom narodnom tvorchestve. *Sovetskaya Ukraina*, 1, 172-177. (in Russ.)
9. Pinchuk, S. (1957). Obraz B. Hmelnytskogo v narodniy tvorchosti. *Zhovten*, 8, 142-152 (in Ukr.)
10. Tischenko, V. (1979). Folklor pro vizvolnu viynu 1648–1654 rr. pid provodom Bogdana Hmelnytskogo. *Narodna tvorchost ta etnografiya*, 1, 18-23 (in Ukr.)
11. Shevchuk, V. (1995). «VItchizni sinom buv...». *Kiyivska starovina*, 4, 69-81 (in Ukr.)
12. Poischuk, V. Slava ne vmre, ne polyazhe... Cherkasi: Siyach (in Ukr.)
13. Nabok, M. (2003). Shtrihi do charakteristiki svItoglyadu ukraYinskih narodnih dum. *Narodna tvorchost ta etnografiya*, 4, 18-23 (in Ukr.)
14. Volinets, Yu. (2008). Folklorniy obraz Bogdana Hmelnytskogo i yogo retseptsIya v kritichniy literaturi / Yu. Volinets. *Visnik Cherkaskogo universitetu. SerIya: Filologichni nauki*. Cherkasi, 138, 157-167 (in Ukr.)
15. *Ukrainska folkloristika: slovnik-dovidnik*. (2008). Ternopil: Pidruchniki i posibniki (in Ukr.)
16. *Savur-mogila. (Legendi ta perekazi Nizhnoy i Naddnipyrianshini)*. (1990). Kyiv: Dnipro (in Ukr.)
17. *Ukrainska narodna entsiklopediya*. (1996) L.: Chervona kalina (in Ukr.)
18. *Geroichniy epos ukrainskogo narodu : hrestomatiya*. (1993). Kyiv: Libid, 1993 (in Ukr.)
19. Voznyak, M. (1994). *Ukrainski perekazi*. Krakiv-L.: UkraYin. v-vo (in Ukr.)
20. *Evshan-zllyya. Legendi ta perekazi Podillya*. (1992). L.: Chervona kalina (in Ukr.)
21. *Dumi ta pisni pro B. Hmelnytskogo*. (1970). Kyiv: Muz. Ukraina (in Ukr.)
22. *Ukrainski narodni dumi ta istorichni pisni*. (1990). Kyiv: Veselka (in Ukr.)
23. Berezovskiy, I. P., Rodina, M. S. & Homenko V. G. *Istorichni pIsni*. Kyiv: AN URSS (in Ukr.)

HOLYSH Gregory Mikhailovich,

Docent, Director of Scientific Library Maksymovych Cherkasy National University B. Khmelnytsky

Bohdan Khmelnytsky's Image in Ukrainian Folklore

Abstract. Introduction *The core of the defined problem lies in the analysis of the thematic folklore cycle connected with the figure of Bohdan Khmelnytsky, the famous statesman and military leader, as well as with the historical epoch that received the hetman's name. The theme is noted for the high level of urgency and has inexhaustible gnoseological (epistemological) potential notwithstanding the considerable number of existing works.*

Purpose *The goal of this research is the folklore based study of Bohdan Khmelnytsky and his epoqe's image folklore interpretation particularities. The literary sources under analysis are represented by various genres of folk literature as the works of such kind alongside with thematic literary sources of old times made the foundation for the hetman's image presentation in the later belles lettres and scholarly research of Ukraine.*

Results *Textual analysis of different genres folklore works enabled the reconstruction of the generally many-sided picture of Bohdan Khmelnytsky's folklore image. The folk stories and legends in particular offer different versions concerning the Hetman's genealogy, his personal life and death circumstances. Folk dumas (ballads) and songs tell about the Hetman's state-creating and military activity and reveal the public view of the Liberation war events. Alongside with apparent glorification and hyperbolization of Bohdan Khmelnytsky's person, as well as his activity, these genres comprise his negative assessment. Thus, in the representation of such an ideologically touchy issue as the Council of Pereiaslav, especially in the context of present-day Eastern-Ukrainian events, the folklore texts can be divided into two groups: the ones that approve and those utterly disapproving Khmelnytsky's decision. The occurrence of Hetman's name in such folklore genres as proverbs, sayings or idioms is less frequent and is characterized by people's positive attitude to Khmelnytsky.*

Originality *is grounded on the wide circle of folklore sources, is given a complex analysis, the controversial representation of Bohdan Khmelnytsky's folklore image is given proofs and the phenomenon*

of customized character of these epic works or their tendentious modification in a definite historiosophic, mostly pro-Moscow dimension.

Conclusion *B. Khmelnytsky's image gained considerable popularity in various Cossack folklore genres. Despite the dominance of positive characteristics of the hetman's personality and activity the folklore works as well offer some negative assessments. The theme requires further historiographic and literary study.*

Key words: *B. Khmelnytsky, the Khmelnytsky uprising, folklore, folk story, legend, folk дума, historical song, proverb, saying.*

Надійшла до редакції – 11.11.2015

Затвержена до друку – 15.11.2015